

בעין הסערה

אתגרים חדשים בחינוך בנות הציונות

הדתית¹

יונה גודמן²

א. כל זמן מאיר בתכונתו³

"אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב.

כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה ויללה.

והגה פעם שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח".

בפסוקים אלו פותח נעים זמירות ישראל את פרקי תהילים, אשר ברוח הקודש נאמרו. דיוק בפסוק השני יראה לכאורה סתירה פנימית. בתחילה מתייחסים לתורה בצורה אובייקטיבית, כ"תורת ה'". ברם, מייד אח"כ, באותו פסוק, נהפכת התורה ל"תורתו" של הלומד. בזכות מה נהפכת התורה הנלמדת לקניין אישי של לומדה? לשינוי לשוני זה נתנו חז"ל את דעתם במסכת עבודה זרה⁴:

"אמר רבא: לעולם ילמד אדם תורה במקום שלבו חפץ, שנאמר: "כי אם בתורת ה' חפצו". ואמר רבא:

בתחילה נקראת על שמו של הקדוש ברוך הוא ולבסוף נקראת על שמו, שנאמר: 'בתורת ה' חפצו ובתורתו

יהגה יומם ולילה'."

החינוך מתוך תורה מצליח, כשאדם לומד תורה "במקום שלבו חפץ". מהו מקום זה? הפירוש הפשוט של הדברים הינו, הצורך ללמוד תחום בתורה שאדם נמשך אליו⁵. אך בעברית של ימינו נחשפה משמעות נוספת למילה "מקום". מקומו של אדם הוא מצבו האישי. מקומו מהווה את ההקשר הרוחני בתוכו הוא פועל⁶. לאור זאת מתחדש לנו מסר חדש. ניתן לחנך לאמונה, ולהקנות תורה, רק מתוך הבנה בדבר "המקום" בו נמצאים המתחנכים (והמחנכים...). הבנה עמוקה של התהליכים הרוחניים והתרבותיים המשפיעים על כולנו, צריכה להשפיע על דרכי עשייתנו החינוכיות. היעדים החינוכיים העיקריים אינם משתנים. אך המקום ממנו פועלים, משפיע על הדגשים ועל צורת החינוך⁷.

1 מקור: גודמן, י' (2005). בעין הסערה – אתגרים חדשים בחינוך בנות הציונות הדתית. בתוך: שטיגליץ, מ' (עורך), **כטל לישראל, פרקי חינוך לבת, ספר זיכרון לטלי חטואל ובנותיה**. אור עציון: הוצ' מכון תורני אור עציון.

2 ראש תחום חינוך אמוני, מכללת אורות ישראל, אלקנה.

3 פתיחת הרא"ה לאורות התשובה.

4 דף יט.

5 רש"י בגמרא שם: "ממקום שלבו חפץ - לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא מבקש הימנו. שאם ישנה לו מסכת אחרת אין מתקיימת".

6 במילון אבן שושן (וגם מילון ספיר) נותנים כמה פירושים למילה "מקום", ביניהם: "מצב". כמו: "הוא לא מוצא את מקומו", "הגיע הזמן שתכיר את מקומך" וכו'.

7 לפי דברינו, יתכן ששתי המימרות של רבא תלויות זו בזו. זה נהפך ל"תורתו" מפני שזה "מקום שלבו חפץ".

במאמר זה ננסה להבין את המקום בו נמצאות בנותינו⁸. נשאף לפרוס סקירה רחבה של אתגרי חינוך ודגשים שעלינו להעמיק בחינוך הבנות, נוכח אתגרי ההווה המתחדשים.

ב. "אם שמוע בישן, תשמעו בחדש"⁹

קחו שני שתילים של אותו צמח, ושתלו אותם בתנאי קרקע ואקלים שונים לחלוטין. לא צריך להיות חקלאי וותיק בכדי להבין שאותו זן יתפתח באופן שונה, לאור סביבתו ותנאי גידולו. על אף שהמטרה תהיה אותה מטרה (לפתח את הצמח ולאפשר לו למצות את הפוטנציאל הטמון בו) יהיה צורך לשנות ולהתאים את האמצעים לאור האוויר והאווירה.

כמו בצמחים כך בבני אדם. ערכי הנצח של חינוך ילדינו בכלל ובנותינו בפרט, צריכים להתחשב באווירה ובתרבות, באתגרי ההווה ובכלל הקשרי המציאות. משל הכרם של הכוזרי¹⁰ כבר הדגיש בפנינו את השפעת הסביבה על יכולתה של אומה לפתח את ייחודה, וכך הם פני הדברים גם בנער או קבוצה.

הרבה תפקידים מתחדשים במציאות ימינו, ועלינו לתת את הדעת כיצד להעמיק את חינוך הבנות באופן שתדענה להיבנות בתורה ואמונה, נוכח פני האתגרים.

חלק גדול מהאתגרים מולם אנו ניצבים, אינם ייחודים לבנות. בין שאר האתגרים המתחדשים בפני כלל הנוער, ראוי לציין שניים:

צעירינו (כולל הבנים) גדלים כשסביבם תרבות פוסט מודרנית שנבנתה על גבי שרידיה של התרבות המודרנית. מהתרבות המודרנית הם לומדים לחפש את ה"אני" ואת המימוש העצמי. את החוויה ואת שאיפת ההתחברות. התרבות משדרת "זכויות פרט" וחופש אישי, כחלק מגישה הומאנית המקדשת את האדם וצרכיו הפרטיים. מהפוסט מודרנה הם לומדים שאין ערכים מוחלטים, אלא רק בלבול ונארטיב אישי. במקביל, המלחמה על זכותינו לחיות בארץ הזאת לא הסתיימה. ילדינו נדרשים להתמודד מבחינה רוחנית ומעשית בטרור ובמחירו, בתוכניות מדיניות הסותרות יסודות באמונתו ועוד¹¹.

הרבה מחשבה ומאמץ חינוכי יש להקדיש בכדי להתאים את דרכי החינוך שלנו לצרכי הנוער לאור אתגרי הווה אלו ואחרים. ברם, באתגרים אלו המשותפים לכלל הנוער לא נעסוק כאן. נעדיף להתמקד דווקא באותם יעדים שהם ייחודים לבנות. אותם צרכי חינוך או שינויי מסגרת, המשפיעים באופן ייחודי על בנותינו וחינוכן.

את דברינו נחלק לשני חלקים:

א. אתגרים שההתמודדות איתם תושג על ידי תוספת נושאים ודגשים בתוכן הנלמד. הכוונה היא לתכנים רוחניים וחינוכיים שחיוני לברר עם כלל סוגי בנותינו.

8 כלומר: לא רק "המקום שלבו חפץ" אלא גם הקשבה ומודעות ל"מקום בו הוא נמצא".
9 רש"י דברי י"א, י"ג. וע"ע "דבק דוד" שם: אם שמוע תשמע בתורה שהוא ישן, שנתנה מהר סיני, אז תשמע טעמים חדשים שיתגלו לך...".

10 כוזרי, מאמר שני פסקה יב.

11 במובן מסוים, יש אפילו סתירה בין שתי המגמות. מלחמה על זכותנו לחיות שייכת לעולם שבעיני רבים שייך ל"עבר" – עידן הלאומיות. האויבים שלנו – הערבים – נמצאים עמוק בעידן הלאומיות, במאה התשע-עשרה. לעומתם, האליטות אצלנו – מרגישות שייכות לגישה הומניסטית, קוסמופוליטית, או פוסט-מודרנית. ממש אנטי-לאומית! הנוער שלנו קרוע בין שני הכוונים (ותודה לרב יהודה ברנדס על ההארה).

ב. אתגרים המחייבים הקמה של מערכות חינוכיות חדשות. הכוונה היא למסגרות הנדרשות בכדי לתת מענה רוחני הולם לקבוצות ייחודיות של בנות.

דגשים ועובדות לקראת קריאה:

- א. כל הנתונים והעובדות שיובאו בהמשך, נכונים לזמן כתיבת המאמר, חורף התשס"ה.
- ב. בשנתון אחד של החינוך הממלכתי דתי יש כשלושה עשר אלף תלמידים¹².
- ג. בכל שנה משרתות כ 8,500 בנות בשירות לאומי, חלקן במסגרת שנת שירות שנייה.
- ד. הסקירה וההמלצות ישאפו להיות אובייקטיביות. אין מטרתו של מאמר זה לנתח את המשמעות הרוחנית של תהליכים שונים המתרחשים בקרב בנותינו.
- ה. מאופייה של סקירה רחבה, שהיא נשענת על הכללות, תוך מודעות לכך שאין אף אדם בודד המתאים לדגם התיאורטי הרחב שהסקירה מחייבת.

חלק א': חינוך בנותינו: חידושי תוכן מוצעים

ג. עזוב תעזוב עמו – לרובץ תחת משאו

בעבר הרחוק הייתה חלוקה יחסית ברורה בין תפקידי האיש והאישה במשפחה. האיש עסק בלימוד תורה ופרנסה, ואילו האישה, אשר "כל כבודה פנימה"¹³, התמקדה בניהול הבית ובחינוך הילדים. שלושה שינויים מרכזיים חלו בשנים האחרונות בדגם משפחתי זה.

1. פיתוח מקצועי: בנותינו היום אינן מתמקדות רק בניהול הבית. הן עוסקות באינטנסיביות גם בלימודים מקצועיים ובפיתוח קריירה עצמאית. סיבות רבות הביאו לכך: החל מצרכים כלכליים של המשפחה, המחייבים שני מפרנסים, וכלה במודעות ורצון של האישה לממש את כישוריה בתחומי מקצוע ייחודים משלה. במילים אחרות, בעבר הייתה יוצאת האישה לעבודה מחוץ לבית רק עקב אילוץ כלכלי. בימינו, הדבר נתפס כאידיאל לכתחילה למען מימוש כישוריה מתוך עניין ורצון. שינוי זה הביא לכך שחלק גדול מבנותינו בוחרות ללמוד מקצוע, רובן במסגרת אקדמית. ראוי להדגיש שגם היקף ההשקעה בלימודים אקדמאים נמצא בעלייה מתמדת. לדוגמא: עד לפני כמה שנים מי שבחרה לעסוק בחינוך והוראה הצטיידה בתעודת "מורה בכיר" בלבד. זה כבר כמה שנים שבחינוך הציוני דתי (לעומת החרדי) אין אפשרות להתכשר להוראה מבלי לעשות תואר ראשון. הרוצה לעסוק בהוראה מחוייבת ללמוד לתואר B.ED (לפי המלצות "ועדת דברת", גם זה כבר לא יספק ויהי צורך לעשות BA רגיל ורק על גביו לעשות תעודת הוראה). במקביל, יותר ויותר בנות ממשיכות לתואר שני ואפילו שלישי. כאמור, ברוב הבתים, התפתחות אקדמית או מקצועית זו היא בנוסף למשרה מלאה כעקרת בית ואם (ויש אומרים משרה וחצי...). זאת במשפחות שבדרך כלל גדולות יותר ממשפחות של הדור הקודם.

12 הנתון הרשמי האחרון הוא משנת תשס"ג, אז סיימו כיתה י"ב 13,554 תלמידים. יש לזכור שישנם תלמידים נוספים שנשרו קודם ואינם כלולים במספר מסיימי כיתה י"ב.

13 תהילים מה, יד.

2. שירות לאומי ארוך: מאז ייסוד השירות הלאומי ובמשך שנים רבות, שירתו רוב מוחלט של בנות השירות הלאומי רק שנת שירות אחת. בשנים האחרונות קיים גידול ניכר בכמות הבנות המשרתות שנתיים¹⁴. סיבות שונות הביאו לכך, החל ממסגרות שירות יוקרתיות המחייבות שנתיים, וכלה ברצון של הבנות לשרת פרק זמן שאינו פחות משירותן של חיילות בצה"ל. דבר זה נתפס על ידן כקידוש ה' וכחובה אישית אמיתית.

3. לימוד תורה: בעבר למדו בנותינו תורה במסגרת התיכון. מי שרצתה, גם למדה לימודים גבוהים במקום דתי ואפילו תורני. ברם, בעשור האחרון הפכו המדרשות ליהדות, בהן לומדות הבנות שנת לימודי תורה לשמה, לתופעה רחבה¹⁵. כשמונה מאות בנות בוחרות כל שנה להקדיש שנה ללימוד תורה לשמה, (מיעוטן אף מוסיפות שנת לימודים נוספת).

4. התפתחות "חברת רווקות"¹⁶: בשנים האחרונות עלתה המודעות בדבר הצורך להתחתן מוקדם ולא להצטרף למעגל המדאיג של צעירים דתיים ודתיות שאינם מוצאים את בן זוגם. מאות (!!) צעירים וצעירות בגילאי 26-36 גרים באחת ה"ביצות" הירושלמיות (בקטמון או בנחלאות) ואף בשלוחה תלאביבית (אשר רובה בגבעת שמואל). קשייהם של כה רבים וטובים ב"ביצות", מהווה תזכורת מלחיצה לצעירים יותר, שעליהם לעשות כל מאמץ בכדי להתחתן בראשית שנות העשרים¹⁷.

השינויים שסוקרו לעיל, יוצרים מצב בלתי אפשרי, של עודף משימות המוטלות על כתפי הבנות והצריכות להידחס לתוך שנים מעטות מידי. כיצד ניתן בשנים שמייד אחרי התיכון: לשרת שנתיים, ללמוד שנה תורה, לרכוש מקצוע משמעותי, להתחתן ואף בע"ה להוליד ילדים? לא ניתן להספיק מסלול של שש שנים בשלוש שנים, והלחץ נפרק לאחד הכיוונים. יש המתחננות וזוכות לילדים עוד בטרם סיימו את לימודיהן הגבוהים. הריונות ולידות גורמות לעיתים להפסקה של הלימודים, דבר המוביל לשנים של תסכול עת נאלצת האשה לעבוד אח"כ בעבודות פשוטות (מכיוון שהיא לא סיימה את לימודי התואר) אשר אינן מבטאות את כישוריה האמיתיים. אחרות מעכבות את גיל החתונה או חלילה את שלב הילודה, ולעיתים משלמות על כך מחיר יקר בהמשך. רבות פשוט מנסות לעשות הכל בו זמנית, כולל בניית בית וגידול ילדים, וחשות תיסכול קבוע תוך כדי מירוץ אין סופי אחרי הזמן.

יש צורך לקיים חשיבה מחודשת בדבר ריבוי המשימות המוטלות על כתפי בנותינו. אמנם קיימים ניצנים ראשונים של צורות התמודדות שונות: החל מניסיון ליצור לימודי מדרשה ותורה לשמה במסגרת התיכון או במקביל לשירות, וכלה בעידוד בנות לשרת שנת שירות לאומי אחת. לכל פתרון יש מחיר ומתנגדים, ועוד נדרשת חשיבה יסודית וניסיון להוביל מהלך ציבורי רחב¹⁸.

14 בימינו, כאלף ושבע מאות בנות מכל שנתון של בנות דתיות, משרתות שנתיים, כלומר 25% מבנות הש.ל.
15 ב תשס"ה פועלות 22 מדרשות ללימודי יהדות לבנות. הכוונה למדרשות ציוניות דתיות, בהן הבנות לומדות תורה לשמה אחרי תיכון, ובדרך כלל אחרי שירות.

16 ובכינוי הרחוב: **הביצה**. המילה **ביצה** מכוונת למקום חם ונעים, אשר מבלי לשים לב שוקעים בו ומתקשים לצאת ממנו.
17 נושא הביצה הוזכר כאן כגורם המחזק את מודעות הצעירים בדבר חובתם להתחתן בגיל צעיר. למותר לציין שעצם תופעת הביצה מצריכה דיון רחב וענייני. בין השאר נדרשים כולנו לבחון את המקום שאנו נותנים לצעירים אלו בתוך הקהילה שלנו, למרות שהם לא בסטאטוס של "נשואים", ואכמ"ל. וראה לקראת סוף המאמר התייחסות קצרה נוספת לעניין חשוב זה.

18 למותר לציין שאין מקום או אפשרות ליצור סד של מסלול זהה לכולן. לכל אחת מהבנות יש את צרכיה וכישוריה, ומסלול המתאים לה. בל נשכח שחלקן מגיעות לשיא תהליכי גיל ההתבגרות בשנים אלו, ותהליכי הבירור הפנימיים (המודעים והלא מודעים גם יחד) יוצרים מסלול חיים עם שינויים מרובים, תחנות "חשיבה" ועוד. אך למרות הכל, יש חובה ליצור מסלולים הגיוניים ומומלצים, בהן תצעדנה אלו המסוגלות לכך.

כדאי להוסיף שבשנתיים האחרונות נפתחו שלוש מדרשות שייחודן בהיותן מסלול משולב של שירות לאומי **יחד** עם לימוד תורה במסגרת מדרשה¹⁹. מדובר בבנות הגרות יחד במדרשה, יוצאות משם כל בוקר לעבודת ש.ל. מלאה, ומשעות אחה"צ ועד שעות הלילה המאוחרות, לומדות לימודי תורה בהיקף רחב. למסלול זה יתרונות וחסרונות. בין היתרונות: חיסכון של שנה, השפעה והקרנה של לימודי הקודש על הרמה התורנית בעת השירות, מקום מגורים "סגור" ואווירה בדירות המגורים המקבילה לזו של מדרשה²⁰ ועוד. בין החסרונות: לא זוכים לשנת לימוד שכולה שקיעה בעולמה של תורה, במקביל, אין אפילו שנה שכולה קודש לעשייה למען העם והחברה²¹. זאת ועוד, הוצאה של בנות תורניות מדירות השירות הרגילות וריכוז מגוריהן בשטח המדרשה, עלול לפגוע באיכות ובאווירה של שאר הדירות. דירות השירות הן מקום בו מתקיימת אינטגרציה בין סוגים שונים של בנות דתיות. מגורים מרוכזים במדרשה עלולים ליצור "אליטיזם" גם בשלב זה.

מוקדם מכדי לומר האם שלוש מדרשות אלו הן התחלה של תפנית באופי מסלולי ההמשך של הבנות, או מעשה חריג שסופו לדעוך. איך שלא יהיה, אין בזה בכדי לתת מענה מספק לבעיה כולה, ועדיין נדרשת חשיבה יסודית והכוונה ראויה.

ד. "והוא ימשול בך"!!

במחקר שנערך לא מזמן, נשאלו חמישים רווקים וחמישים רווקות בגילאי 20-23 בדבר תפיסת הזוגיות שהם מציבים לעצמם כחזון עתידי למשפחתם. המחקר התמקד בבנים ובנות שלמדו בפועל במסגרות תורניות, ישיבות הסדר וגבוהות, מדרשות לבנות ומכללות. המחקר חשף אצל הנשאלים השונים פער גדול בין התפיסה האידיאלית של מערכת הזוגיות הרצויה. רוב מוחלט של הבנים תיארו מבנה משפחתי בו יש ראש אחד למשפחה (הבעל...). ואילו רוב הבנות תיארו מבנה **שיתופי**, בו הבעל והאישה אחראים יחדיו על הרמה התורנית, על קבלת החלטות עקרוניות ועוד. אילו הייתה אחידות בציפיות של שני הצדדים, היה מצבינו יותר קל. אך הפער העקבי בין רוב הבנים לרוב הבנות, טומן בחובו מתח עתידי מורכב. נדמה שהבנים נאמנים לתפיסה שמרנית שהייתה נפוצה בעבר, בעת ששינויים מגוונים גרמו לבנות (התורניות!) לצפות לחיי נישואין שוויוניים. בין גורמי השינויים:

1. לימוד תורה לבנות (במסגרות על יסודיות) ברמה ובהיקף שהביאו את הבנות לצפות לשותפות רוחנית בעיצוב הבית. יש פחות כפיפות בפני התורה שהבעל למד, ויותר רצון להיות שותפה בעיצוב הקומה הרוחנית של הבית. הנשים אינן רוצות שכר רק על דרבון בעליהן וילדיהן ללמוד תורה, אלא גם שכר על לימוד תורה של עצמן... בשולי הדברים יצויין, שריבוי הבנות הלומדות תורה בבית מדרש משלהן, יוצר גם קושי נוסף. בעבר, כאשר בת התארסה עם בן תורה, היה ברור להם שהשאיפה היא לקבוע את מקום מגוריהם ליד ישיבתו של הבעל, על מנת לאפשר לו להמשיך לעמול בתורה. לראשונה, יש בנות רבות עם "מקום תורה" משלהן, ואף הן רוצות לגור בקרבת מקום בכדי להמשיך לצמוח רוחנית.

19 בטל מנשה, צפירה ונגוהות.

20 דבר החוסך חלק מהקשיים הרוחניים והתרבותיים שיש לעיתים רחוקות בדירות ש.ל., וד"ל.

21 יש הבחורות במסגרת זו כשנת שירות שנייה. כלומר: שנה ראשונה קודש לעשייה, ושנייה שילוב של עשייה ולימוד תורה. במסלול זה "חוסכים" רק את השנה השלישית (שנתיים ש.ל. ושנת מדרשה) אך נפגמת החוויה של לימוד תורה לשמה במשך שנה תמימה.

בעבר, נקל היה להמליץ על העדפה של השיקול הרוחני, שהוביל למגורים ליד מקום לימוד התורה של הבעל. אך מה עושה זוג כשלכל אחד רצון ללמוד תורה במקום תורה אחר?²²

2. איכות חינוך הבנות: יתכן שאיכות חינוך הבנות בגילאי 15-22, ועושר מסלול החיים שלהן בשלבים אלו (כולל שירות לאומי, לימודי מדרשה וכדומה) מביאים את הבנות לנקודת מוצא רוחנית גבוהה ואיכותית, ויוצרת ציפייה לשותפות רוחנית בזוגיות שוויונית עם בן הישיבה.

3. התפתחות מקצועית: בלא מעט בתים, האישה מכניסה משכורת שווה ואף גבוהה מזו של הבעל (בפרט במשפחות בהם הבעל המשיך מתוך הישיבה לעסוק בתורה והנחלתה). כישוריה ותעודותיה, בצד תרומתה למשק הבית, יוצרים לעיתים ציפייה שלה לתרום גם לעיצוב הרוחני של הבית. הבעיה היא שחלק גדול מהבעלים העתידיים אינם שותפים לציפייה זו...

4. רוחות החופש ושוויון הזכויות בכלל, והפמיניזם בפרט, מחלחלות לתוך המחנה ויוצרים שינוי ציפיות של הבת והאישה.²³

המציאות של פער בציפיות כלפי הזוגיות מחייבת מתן דגשים מחודשים בחינוך הבנים. אך בד בבד, יש להכין את הבת להתמודד עם צרכיה וציפיותיה בצורה בונה בתוך מערכת נישואים זו.

ה. מעמד האישה הדתית

תפקידה של האישה הדתית בחייה התורניים של הקהילה נמצאת בבדיקה מחודשת. חדשות לבקרים עולות סוגיות שונות לדיון ומצריכות הכרעה הלכתית וקהילתית גם יחד. בין השאר עולות בשולי המחנה דיונים סביב מקומן ותפקידן של נשים בחיי הקודש של הקהילה: באמירת קדיש, קריאת מגילה, העברת שיעור תורני לקהל מעורב בכלל ובביכ"נ בפרט, ריקוד עם ספר תורה (בשמחת תורה), העברת ספר התורה דרך עזרת הנשים לפני הקריאה בשבת, אופי ציון "בת המצווה" של הבנות ועוד. בנותינו אינן מודעות לכל דיון בפני עצמו, אך אין ספק שרוחות הדיון ומשמעותן מגיעות לפתחן. עולמן הדתי של הנשים אינו כה פשוט והומוגני כבעבר, ועלינו להכין את הבנות לסלול את דרכן בתוך מציאות סבוכה זו. בעבר, היו מחנכים (בעיקר: גברים...) שנהגו למיין את הנשים לשתי קבוצות עיקריות: קבוצה ראשונה נתפסה בעיניהם כפמיניסטית ומיליטנטית. היא נחשבה כמי שחפצה בשוויון זכויות האישה בכל מישורי החיים (כלכלי, תעסוקתי וכו'), וממילא, היא גם נאבקה למען שוויון בבית הכנסת. לפי תפיסה זו, אין מניעה לשם שמים, ואין שם שמים שגור בנימוקה. גישה זו זיהתה בקבוצה השנייה של בנות מציאות הפוכה. טוב להן במקומה הישן, מאחורי הפרגוד. את סיפוקן הרוחני היא מוצאת בצפייה בבנים ובתפילתם. בנות אלו נוסעות לישיבות שונות בכדי לצפות בריקודי שמחת תורה ואינן רואות בפאסיביותן קיפוח.

השאלה הניצבת בפנינו כעת, היא האם קיימת היום קבוצה שלישית, משמעותית. קבוצה אשר מתפתחת מבחינה מקצועית ואישית, ומרגישה עוול כן אם לא תבטא את עוצמתה, לשם שמים, גם בעשייה תורנית. בנות ונשות קבוצה זו כמהות מבחינתן לביטוי דתי יותר משמעותי, ממניעים שמקורם בקודש. כאמור בדברי הפתיחה, אין רצוננו כעת לדון ולשפוט את עצם הסוגיה. אך בנותינו ערות לקיומה, במודע

22 מאחורי הסעיף הזה מסתתר קושי יותר בסיסי, והוא המציאות הרוחנית בו לכל אחד מבני הזוג יש בית מדרש אחר משלו (כלומר: לא רק בעיה של הפער הגיאוגרפי בין מקומות הלימוד שלהם, אלא השונות הרוחנית בין בתי המדרש), ואכמ"ל.

23 ראוי לשוב ולהזכיר, שמאמר זה מיקד עצמו בעצם סקירת התהליכים וגורמיהם. ניתוח של המשמעות הרוחנית של כל תופעה מצריך דיון עצמאי ורחב ואכמ"ל.

או בתת מודע, וזקוקות לבירור רוחני יסודי ומעמיק בתכניה. לא ניתן להתעלם מהכל ולטעון שזה רק שינויי שוליים, ואילו אנו פטורים מדיון בעצם הסוגיה.

ו. עת דודים

באיחור של עשרים וחמש שנה אחרי נישואיו, נזכר טוביה החולב לשאול את אישתו האם היא אוהבת אותו. שאלה זו, אשר נשאלה בהשפעת תהליכים שעברו על בנותיו, נתקלה גם בשלב זה בחוסר הבנה מצד אישתו, אשר בתחילה רק השיבה שהיא מכבסת את בגדיו ומבשלת את ארוחותיו. רק לאחר שטוביה התעקש לדעת האם אישתו (זה כבר 25 שנה!) אוהבת אותו, היא הודתה ש"כנראה שכך". כמדומני שהבנות שלנו אינן מוכנות להמתין זמן כה ארוך בכדי לדעת האם הבעל אוהב אותן... (גם הבעלים אינם טוביה, ואף הם מצפים לתשובה מקודמת יותר...) ²⁴. הן מעדיפות תשובה עוד לפני החתונה, וליתר דיוק עוד לפני ההחלטה והאירוסיין. בעולמינו ובציבורינו האהבה והרגש תופסים מקום מרכזי. אך יש לבנות קושי להכריע מה המקום ומה המשקל שיש לתת למרכיבים אלו בצד מרכיבים של שיקול שכלי ובירור ענייני. חלקן נחשפות להדרכות תורניות שונות ואף סותרות. החל מהמלצות של חלק מהמחנכים להיפגש כמה פעמים במשך כשבועיים, ואם זה "נראה בסדר", להחליט, ו"סוף האהבה לבוא", ועד להדרכות הפוכות בתכלית. במקביל, חודרים לתוך המחנה מושגים המקדשים את הרומנטיקה עד לציפייה לאביר אשר עצם המפגש איתו יביא לפעימות לב וסחרחורת. מושגים אלו ואחרים צריכים בירור. בין השאר, תוכנית הלימודים הרשמית של חלמי"ש (חינוך לחיי משפחה) צריכה שידרוג דחוף. לא ניתן להתמקד רק בתחומי הלכה (אשר חלק מהבנות מתקשות ללמוד בשלב של כיתה י"ב) ²⁵ ויש לשלב פרקים רחבים על זוגיות, משפחתיות ומושגי יסוד נוספים אשר צריכים להתברר מתוך תורה.

הנושאים המצריכים בירור רבים: בחירת בן זוג וזוגיות, התמודדות עם משברים, מתח בין קריירה לבית, יחס תורני לקשר גופני במסגרת הנישואין ²⁶, שאיפות הבית, היחס בין כסף לערכים ועוד. אגב דיון יצויין, שבשנת תשס"ד יצאה לאור תוכנית לימודים ניסויית בשם "סדר נשים- האישה במשפחה ובחברה לאור המקורות" ²⁷. התוכנית עוכבה, מבלי שיוצע לה תחליף אחר. כן הוציא מינהל החינוך הדתי חוברת עבה בשם: "המשפחה הציונית-דתית, חינוך להתמודדות בעולם משתנה" ²⁸. גם חוברת יפה זו התקשתה לחדור לחלק גדול מביה"ס התורניים, מבלי שיוצע לה תחליף. במציאות שנוצרה, נותר לכל מחנכת להמציא את הגלגל ולהוסיף לתוכנית הלימודים הרשמית (המתמקדת כאמור בעיקר בצד ההלכתי של טהרת המשפחה) פרקים מחשבתיים וכלליים לפי הבנתה ויוזמתה. לא כל מחנכת מסוגלת או פנויה לייצר תכ"ל בתחום כה רגיש וחיוני ²⁹, ולא בכל בית ספר ניתן למצוא שעות פנויות בכדי ללמד בצורה רצינית חומר אשר אינו נכלל בתוכנית הלימודים הרשמית של הבת הדתית.

24 בנותינו נותנות משקל הרבה יותר גבוה לאהבה מאשר עשו הסבתות שלהן. יש שיטענו שזו השפעה שלילית של התרבות המודרנית שכה הדגישה את האהבה והרומנטיקה, אחרים יטענו שכזוה נעשה בצורה בריאה, זו תופעה מבורכת וחלק מחזרתנו לחיים טבעיים בארץ. אך כולם יסכימו שאירע כאן שינוי יסודי לעומת דורות עבר, ועלינו לסייע לבנותינו לדעת איזה משקל לייחס לתחום זה.

25 יש גם צורך לבדוק מחדש אלו הלכות חיוני ללמד כבר בשלב של כיתה י"ב, לבת רגילה שכנראה לא עתידה לשבת כדיין בבית דין רבני ולעסוק בתיקי גיור, גירושין ועוד...

26 ישנן צעירות (וגם צעירים) הרואות בחינוך "הנפרד" לה הן זכו בכל שנות ההתבגרות, ביטוי של קדושה וסמן של היחס הראוי לתחום זה גם בחיי הנישואין, ואכמ"ל.

27 מאת הרבנית נאוה וסרמן ובלהה אדמנית. התוכנית יצאה לאור ע"י מכללת תלפיות וזכתה להמלצה כתובה של הרב יעקב אריאל שליט"א.

28 מאת צוות משולב של רבנים ונשות חינוך.

29 במקביל לתוכנית לימודים נוספת של הכנה לשירות לאומי, אשר גם אותה היא בונה לבדה...

ז. מאן דבעי למהוי חסידא - לקיים מילי דנזיקין³⁰

בימינו, רוב מוחלט של הבנות עתידות להשתלב בשוקי העבודה והמסחר הכלליים, ולא דווקא בתפקידי חינוך והוראה הקלאסיים. חלקן תהיינה בע"ה רופאות ומהנדסות, כלכלניות ומשפטניות, מנהלות וארכיטקטיות, מתכנתות ואמניות, מנהלות חנות ונהגות, מזכירות ומנכ"ליות. השתלבות בשוק העבודה הכללי יפגיש אותן עם דילמות יומיומיות הקשורות למימוש של חיי תורה בעצם ההחלטות המקצועיות שלהן. המותר להגיש מכרז תוך ידיעה שאין שום סיכוי שאעמוד במה שהבטחתי (כי "כך כולם עושים ואחרת לעולם לא אזכה במכרז ואפשוט רגלי")? המותר למלא דוחות נוכחות עם דיווחי ביצוע פיקטיביים ומוגדלים כשזו הנחייה מפורשת של מקבל הדוחות? המותר לעכב במודע תשלום לספקים כי הריבית על משיכת יתר בבנק גבוהה יותר מהקנס על עיכוב בתשלום לספק? רשימה אין סופית של שאלות ממתונות למי שעתידה להשתלב בשוק העבודה, ולחיות בו חיי תורה. מציאות מחודשת זו מחייבת להוסיף יחידות לימוד לבנות, בהן דנים לפחות על העקרונות של חיי מסחר על פי תורה. אמנם אין ביכולתנו ללמדן את כל דיני חושן משפט בכמה שיעורים, אך ניתן וחובה לפתח מודעות להיבט התורני של הקשיים התחום זה, ורצון לפעול על פי תורה. אם בהלכות שבת, יש כאלו שאפילו לא יודעים מתי יש צורך לשאול³¹, כל שכן במפגש של בנות עם חיי מסחר אשר בצעירותן נחשב זר להן. מרכיבי תוכנית הלימודים לבנות בתושב"ע נכתבה כשלנגד עיני הכותבים עמד הצורך להכין את הבת להיות רעיה ועקרת בית בלבד. מכאן נובע הדגש על הלכות שבת, כשרות, ברכות, תפילה ויום טוב, כשרות בפסח וכמובן, נישואין וטהרת המשפחה. העיסוק בנזיקין הוא שולי וסמלי לעומת הנדרש מבנות דורינו העתידות לפגוש באופן יומיומי מבחני אמת משמעותיים בתחומים אלו³². יש להניח שהמפגש האינטנסיבי של בני (ובנות) תורה עם עולם העסקים המודרני, יולידו שלל שאלות הלכתיות חדשות, אשר בניסוחן העכשווי טרם טופלו בבית המדרש. בהיזון חוזר מהשדה אל בית המדרש, ידחפו צעירים עמלים אלו את בתי המדרש לכתוב את הכרכים הבאים בהלכות מדינה מודרנית.

ה. תורת חיים

פרק זה התמקד עד כה בחידושים שראוי לחולל בתכנים הנלמדים על ידי בנותינו. בסעיף אחרון זה, ראוי להתייחס גם **לסגנון** הלימוד ולא רק **לתכניו**. עולם החינוך המודרני גילה כבר מזמן, את החסרונות הטמונים בלמידה פאסיבית. הצעיר יושב בכיתה, מקשיב ומסכם, ואחר כך פולט חזרה את אותו מידע במסגרת מבחן. אך היכולת להפנים ולהזדהות, להעמיק ולהפוך את הנלמד ל"תורה דיליה" נפגם עד מאוד על ידי למידה פאסיבית. מכאן מקור הפריחה של פעילויות כגון: "עבודה אישית" ו"עבודת חקר". של שיעורים המוקדשים למיומנויות של אופי החיפוש בספרייה או באינטרנט, ושל יחידות בגרות המוקדשות לעבודה אישית של הלומד. בחינוך הדתי, בניסיון שותפים ללמידה משמעותית לכל הפחות במסגרת לימודי גמרא. זמן רב מוקדש שם ל"סדר" וללימוד העצמי. חברותא וחבורה, דף מקורות

30 מסכת בבא קמא, דף לעמ' א.

31 "באיזה עניין נוכל לבוא לזו המדרגה שימור שבת בכל פרטיו? העצה היעוצה לזה: שיראה לזרז את עצמו ללמוד הלכות שבת ולחזור עליה תמיד כדי שידע האסור והמותר דא"ה אפילו אם ילמד כל עניינים המוסריים המזרזים לשמירת שבת כראוי לא יועיל לו... דאם הוא טועה בעיקר העניין שחושב שאין זה בכלל איסור מה יועיל לו המוסר בזה וה"נ בענייננו אם הוא חושב על איזה דבר שאין זה בכלל מלאכה או שבות לא יועיל לו שום מוסר" (הקדמת משנ"ב לאו"ח ח"ג).

32 גבי הבנים המצב דומה באופן חלקי. אמנם הבנים לומדים מסכתות נזיקין, אך הדגש במודע אינו לימוד להלכתא, וכך ראוי שיהיה (לא בכדי נבחרה הכותרת לסעיף זה "מאן דבעי למהוי חסידא"). אין כוונתנו שאופי לימוד הגמרא לבנים ישתנה, אלא שיש להוסיף שיעורים אחרים, אשר יגבירו את מודעות הלומדים לכך שעולם המסחר הוא סבוך מבחינה תורנית, ועליהם לדעת מתי לשאול וכיצד לחתור לחיות חיי תורה בתוך העולם הזה.

להכנה לקראת שיעור וסדרי חזרה עצמיים הם חלק בלתי נפרד מהלימוד האמיתי. ברם, חלק גדול מבנותינו עדיין לומדות את לימודי הקודש בלימוד שרובו פאיסיבי. הקשבה לשיעור וסיכום, כשלכל היותר ניתנת אפשרות לשאול שאלות.

בניין העולם התורני של הבת יושג בין השאר על ידי מהפיכה בשיטת הלמידה. אין די בתוספת של עבודה אישית קטנה פעם בשנה, ואין הכוונה רק למורה שמעת לעת נותן עבודה עצמית של כמה דקות בשיעור. יש צורך לחתור לשינוי עמוק ורחב, בו לימודי בית מדרש יתפסו מקום מרכזי בשבוע. מהפכה זו מחייבת עיסוק בהמון שאלות משנה: מה ילמדו וכיצד, האם יהיה מעקב והאם ייבחנו על הנלמד. כמה ילמדו חומר שהמורה (או תכ"ל) חייב, וכמה יוכלו לבחור לבד את עצם הנושאים, ועוד. אך שאלות חשובות אלו הן משניות ביחס לצורך הבסיסי להחליט שרוצים לעשות שינוי של ממש באופי לימוד הבנות. רק לאור החלטה מהותית זו (להציב את הלימוד העצמי בבית המדרש כגורם משמעותי בהתפתחות התורנית של הבת), ניתן יהיה למצוא מענה הולם לשאלות המשנה המגוונות.

חלק ב': חינוך בנותינו: חידושי מסגרת מוצעים³³

ט. אחרי לצנחנים (ולצנחניות)

בשנתיים האחרונות אני עדים לגידול משמעותי בכמות הבנות הדתיות הבוחרות להתגייס לכלל צה"ל. הכוונה היא בעיקר לגידול בכמות בנות האולפנות והאולפניות, אשר סיבות שונות מניעות אותן לבחור בשירות צבאי מלא במסגרת חילונית. בעת כתיבת שורות אלו³⁴ כשליש מהבנות הלומדות בב"ס עיוניים או תורניים בחמ"ד, בוחרות להתגייס לצה"ל. חלקן הגדול מב"ס עיוניים, אך לראשונה קיים גידול עצום גם בבוגרות אולפנות הבוחרות בשירות זה. בשנה שעברה היו 12 אולפנות בהן בחרו להתגייס כשלושים אחוזים מכלל הבנות, ובחלקן אפילו יותר. המדובר באולפנות בהן התגייסו בעבר הקרוב פחות מ-15% מהבוגרות. סיבות שונות מביאות לגידול מאסיבי בכמות המתגייסות, ביניהן:

1. סגירת הנח"ל הדתי צמצמה את האפשרויות הניצבות בפני בת דתית שרוצה לשרת בצה"ל וללבוש מדים, ודחף אחוזים גבוהים יותר לפנות לכלל צה"ל.
2. מסגרות של שירות צבאי לדתיות מפרסמות את עצמן בצורה אינטנסיבית בין הבנות. תמונות החיילות הדתיות, בצד התיאורים המרגשים על קידוש ה' (כפי שכתוב בפרוספקטים...) מגבירים את המודעות והרצון לשרת בצה"ל. ברם, חלק מהקוראות משתכנעות שניתן וראוי לשרת בצה"ל, אך לאו דווקא במסגרות הדתיות המתפרסמות, ולעצמן הן בוחרות לשרת במסגרת כלל צהליית חילונית.

33 כאמור במבוא, הפרק הקודם התמקד בדגשים לימודיים שראוי להעניק לכלל הבנות. הפרק הבא יעסוק במסגרות חינוכיות שראוי לייסד עבור קבוצות עם צרכים ייחודיים.

34 תשס"ה.

3. רוחות החופש והמימוש העצמי משפיעות על בנותינו גם בתחום זה. יש יותר רצון ונכונות לקבל החלטות לפי מה "שנראה ליי", "מתאים ליי", ולא דווקא לפי הקונצנזוס או ההכוונה הממסדית ואפילו ההלכתית.

4. אחד הגורמים העיקריים בעלייה הגדולה של כמות הבנות הדתיות המתגייסות לכלל צה"ל הוא ביטול החי"ן³⁵ בצה"ל. זאת בד בבד עם פתיחת מגוון עצום של תפקידים קרביים בפני הבנות. בעבר ידעו בנות שיש להן סיכוי לשרת שירות צבאי כמגישת קפה של המפקד, אולם ימים אלו חלפו. הבנות יודעות שביכולתן לשרת כלוחמות חי"ר, מדריכות קליעה, מדריכות שריון, בתפקידי מודיעין חיוניים ועוד. התפקידים מגרים והרצון "לתרום תרומה אמיתית, כמו הבנים" מושך רבות. פעמים שבאותם תחומי עיסוק קיים הבדל גדול בין האפשרויות הפתוחות בפני בת בשירות לאומי לעומת בת בשירות צבאי. בת הרוצה לעסוק בתחומי רפואה, תוכל בשירות הלאומי להחליף סדינים בבי"ח, להעביר בדיקות למעבדה וכדומה. אך בשירות צבאי היא יכולה להיות חובשת ביחידת שדה. מה יותר מושך? בצבא היא יכולה לשרת במודיעין של חיל אוויר, כלוחמת במג"ב, כסמלת מבצעים בעזה ובתפקידים "אמיתיים" אחרים אשר נדמה לה שאין להם מקבילה בשירות הלאומי.

סוף דבר, מאות רבות של בנות, הרואות עצמן כדתיות רציניות, משרתות כעת בכלל צה"ל. רובן מתוך תחושה אישית כנה שזה עבורן המסלול הנכון לכתחילה. הן זועקות לליווי וסיוע, מבקשות פוסקי הלכה שייסעו להן נוכח מבול אדיר של התמודדויות בלתי אפשריות, ומחפשות דמויות רוחניות שייסעו להן בטיפוח רוחני מתמיד נוכח קשיי השירות ושחיקתו. דברים אלו (שיעורים, חיזוק רוחני וכתובת לשאלות הלכתיות) היינו מעניקים בשמחה לחיילת חילונית אילו רק הייתה מבקשת זאת. האם נמנע אותם מבנותינו?! זאת ועוד. בימינו שותפות הבנות לבחירת מסלול השירות הצבאי שלהן. את ההחלטה איזה תפקיד צבאי לבחור (לאור סיווג האיכות³⁶ שהצבא קבע לה) היא מקבלת עד תחילת כיתה י"ב³⁷. ברגע שהיא מודיעה לצבא (בתחילת כיתה י"ב) מה המסלול הצבאי המועדף עליה, שיבוצה סגור וכמעט בלתי אפשרי לשנותו³⁸. ברם, עקב התנגדותנו העקרונית לשירות בנות בצבא, אין אנו מציינים אותן במידע בדבר היחידות בהן יש קושי עצום לשרת כדתייה, לעומת יחידות אחרות בהן התנאים יותר נוחים. עקב החשש המובן ממתן לגיטימציה, מונעים אנו ממנה מידע חיוני, כגון: יכולתה לבקש לשרת עם עוד בנות דתיות (גם בתוך כלל צה"ל). אין מעבירים לה מידע על יכולתה להעדיף בסיס בו יש רב וקבוצה של חיילים בניישים (בני ישיבות) ועוד. איני מציע לעודד את הבנות לבחור בשירות צבאי. אך עלינו למצוא דרך למזער נזקים ולכוון את אלו הבוחרות בכך והכמהות לליווי רוחני. ציווי של ישעיהו הנביא בדבר הצורך להעניק לרעב מפני: "מבשרך לא תתעלם" נכונים גם על הרעבים רוחנית. עלינו לבחון כיצד ניתן להעמיק את ההכוונה מראש ואת הליווי תוך כדי שירות של בנות יקרות אלו, מבלי לגרום לעלייה במספר הבנות הבוחרות באפשרות זו, אשר אינה תואמת את הנחיות הרבנות ואת החינוך הצניעותי כאחת. בפועל, השבר הפוקד את הבנות המתגייסות הוא בדרך כלל גדול. זאת הן בגלל שהתפקיד הנכסף מסתבר לעיתים כמשעמם למדי, והן בגלל ההכרה

35 חיל נשים.

36 בשפה הצבאית: קב"א.

37 למען הדיוק, הדבר אינו תלוי בכיתה, אלא בגיל הביולוגי. יש בנות שגיל ההכרעה מוקדם יותר ויש שמאוחר יותר.

38 עדיין נותר פרק זמן קצר בו מותר "להצהיר".

הכואבת שגם תפקידים מרתקים מלויים בשחיקה רוחנית עצומה. שחיקה העלולה לשנות את כל עולמה ועתידה של הבת.

יש צורך בגיבוש מדיניות ראויה של בתי הספר והאולפנות בדבר דרכי ההתמודדות עם התופעה מצד אחד, ובהקמה של גוף (או חבירה לגוף קיים) שיכוון בנות שהחליטו על דעת עצמן להתגייס. הכוונה שראשיתה בחיזוק הנכונות לשרת לאומי, המשכה בזיהוי אלו הנחושות להתגייס וסיוע להן בשלב של בחירת מסגרת פחות מזיקה בתוך הצבא, והמשכה בליווי הלכתי ורוחני בעת השירות.³⁹

י. מכינה תיכונית

בכל ציבור יש נוער נפלא, אשר מסיבות שונות אינו צועד בתלם ונמצא בשוליים. ככלל, ניתן להצביע על שלושה סוגי ניתוק אפשריים, הממקמים מישהו בשוליים.

- א. ניתוק רוחני מעולם קיום התורה והמצוות (ניתוק חלקי או מלא).
- ב. ניתוק לימודי וחוסר נכונות (או יכולת) להמשיך במירוץ לקראת תעודת הברגרות.
- ג. ניתוק משפחתי, בו מסיבות שונות הנער נמצא בנתק עמוק מהוריו, נתק אשר בקיצוניותו מביא לעזיבת הבית.

בשנים האחרונות צמחו מוסדות רבים, שנועדו לתת מענה חינוכי בונה לבנים בגילאי תיכון הנמצאים במצבים מיוחדים אלו. לכל מוסד דגשים ייחודים משלו, אך לכולם גישה חינוכית בריאה, המאמינה בנער ומצליחה לטפח את הטוב הטמון בו. הורים נבוכים המחפשים מסגרת חינוכית אליה יוכלו להפנות את בנם הנמצא כעת בתקופה מורכבת, יכולים לבחור בין כחמשה עשר מוסדות מגוונים, המציעים דגשים חינוכיים שונים לבנים דתיים עם צרכים רוחניים מיוחדים. דא עקא, במקביל לפריחה המבורכת של מסגרות חינוכיות ייחודיות לבנים, אין פריחה מקבילה של מוסדות לבנות. לצד חמישה עשר המוסדות לבנים, יש כשלושה מוסדות דומים לבנות, וגם בהם מספר המקומות מוגבל⁴⁰. יש צורך לפתח מוסדות נוספים לבנות בגילאי תיכון, בהם תהיה גישה חינוכית הדומה במקצת לזו של המכינות הקדם צבאיות⁴¹. לאמור, מוסד דתי, עם קו חינוכי ברור, אשר הקווים האדומים שלו והתחומים בהם יאכופו את קיום המצוות, יהיו הרבה יותר רחבים מאשר באולפנא רגילה⁴².

39 ינתיים "אלומה" לקחה על עצמה את המשימה, ומנסה לכוון וללוות את הבנות באופן פרטני. ברם, היא אינו זוכה לשיתוף פעולה של ראשי מוסדות רבים, כולל אלו אשר 30% מבנותיהם מתגייסות.

40 חשוב לציין שישנן מעט אולפנות, אשר חרטו על דגלן שילוב בין מיטב החינוך למיטב הבנות, יחד עם מתן מענה גמיש ומתחשב לבנות עם צרכים מגוונים. בין השאר: אולפנת להבה (קדומים), אולפנת ישורון (פ"ת), אולפנת עופרה ואולפנת טבריה. ברם, במקביל נמשכת התופעה של הקמת מוסדות חדשים, המתפצלים מהישנים עקב "ייחוד" קטן זה או אחר. קשה לקבוע האם הראשונים יישארו אי בודד של אחריות חינוכית קהילתית, או שיהפכו דגם מאתגר שרבים ילכו בעקבותיהם.

41 מכאן לכותרת שנתתי לסעיף זה "מכינה תיכונית".

42 הנאמר בסעיף זה מתייחס לבנות (ובנים) הבאים מבתים עם רקע תורני וחינוכי חזק. ראוי לציין שבי"ה כבר שנות דור קיימים בציבורינו מוסדות רבים המיועדים לנוער מבתים מסורתיים, לנוער מבתים במשבר ועוד. צוותיהם עושים עבודת קודש, וראוי שיותר אנשי חינוך בעלי רקע תורני מובהק, יראו אידיאל להשתלב בעשייה המבורכת הנעשית במקומות יקרים אלו.

יא. מכינה לבנות

מאז קום המדינה, הצמיח החינוך התורני העל יסודי של בניס, שתי מסגרות תורניות ייחודיות וחדשות. מסגרות שהציבו מענה לצורך של נוער ציוני דתי, החפץ להעמיק את חינוכו יחד עם שירות צבאי למען המדינה. המסגרת הראשונה היא של **ישיבות ההסדר**. הראשונה, "כרם ביבנה", נוסדה בתשי"ד, כשש שנים לאחר קום המדינה. מי שסיקור את תאריכי הקמתן של ישיבות ההסדר, יראה שפריחה גדולה בהקמתן הייתה בין מלחמת ששת הימים למלחמת שלום הגליל. כיום (תשס"ה) ישנם כעשרים ישיבות הסדר, ובהם כאלף מאתיים תלמידים בשנתון. המסגרת הייחודית השנייה שנתנה מענה לשילוב בין צרכים תורניים לבין הרצון והמצווה לשרת שירות צבאי משמעותי, אלו הן **המכינות הקדם צבאיות**. המכינה הראשונה ("בני דוד", בעלי) הוקמה בתשמ"ח (35 שנה אחרי הקמת ישיבת ההסדר הראשונה). כיום ישנם כעשרים מכינות קד"צ וכתשע מאות תלמידים בשנתון⁴³.

ברמת ההכללה שמאמר כזה מחייב, ניתן לומר ששיבות ההסדר נועדו בראשיתן, לנוער שרצה ללמוד תורה בהיקף ובעומק. לנוער תורני שהיה מוכן להקדיש שעות רבות, בסדר יום הזהה לזה של ישיבה גבוהה, ללימוד הוויות אביי ורבא. לעומתן, רוב המכינות נועדו לנוער שהיה יותר חלש מבחינה תורנית. **חלק** מהמכינות נועדו לצעירים שהתלבטו בדבר עצם המחוייבות הדתית שלהם⁴⁴. בניגוד לישיבה, הגבירו במכינות את כמות לימוד האמונה על חשבון לימוד הגמרא. המכינות שילבו בתוכניתן השבועית הרצאות ומורשת קרב, לימוד טופוגרפיה ומסעות ניווטים. מרכיבים אלו שירתו מגמה כפולה. הם שימשו הכנה חיונית לקראת השירות הצבאי, אך במקביל גם היוו גורם חווייתי מדרבן ומעניין, שסייע לצעירים מתלבטים לבחור ללמוד במכינות, למרות חוסר נכונותם לשבת שעות ארוכות בבית מדרש קונבנציונאלי. התיאור הנ"ל של ישיבות ההסדר לעומת המכינות, נועד לשמש בסיס לשם השוואה למסלולי הלימוד של **הבנות**. המדרשות ליהדות בהן לומדות בנות אחרי תיכון ושירות, מושכות אליהן כל שנה מאות בנות, אשר חפצה נפשו להקדיש שנה ללימוד תורה ברמה גבוהה⁴⁵. כיום פועלות כעשרים מדרשות ובהן כשמונה מאות בנות בשנתון. ככלל, המדרשות אינן שואפות להיות חיקוי של עולם הישיבות שנועד לבנים, אלא יצירה עצמאית המיועדת לבנות. למרות ההבדלים הרחוקים הקיימים בין המדרשות השונות, ישנם כמה מאפייני יסוד המשותפים לרובן, ואשר מבדילים אותן מהבנים. ראשית, דגש על לימודי אמונה לעומת לימודי גמרא. שנית, מינון יותר גבוה של שיעורים ופחות סדרים ללימוד עצמי. שלישית, מקום יותר מרכזי לעולם הרגש, ולחיפוש המשמעות האישית של הנלמד. כן ניתן מקום מרכזי לשיחות אישיות וכו', בהיקף רחב יותר מאשר אצל הבנים. ברם, המשותף לכולן היא תוכנית לימודים עמוסה של לימודי תורה ברמה גבוהה, ובזה הן מהוות מקבילה מסויימת לישיבות ההסדר. בדומה לישיבות ההסדר, המדרשות משרתות קהל מקביל של בנות, המעוניינות ללמוד תורה בעומק, במשך רוב שעות היממה.

דא עקא, אין עדיין מקבילה משמעותית לבנות, הדומה רוחנית למכינות הקדם צבאיות. ישנן כל שנה מאות בנות אשר עולמן הרוחני דומה לעולמם של הבנים הבוחרים ללמוד במכינות. הכוונה לבנות ברמה עיונית גבוהה, אשר מבחינה רוחנית מתלבטות בדבר המקום של התורה בחייהן. בנות שלמדו בתיכונים עירוניים ברמה גבוהה או באולפנות, אשר מבחינה תרבותית מתלבטות בין תרבות הנוער הכללית לבין

43 הנתון מתייחס למכינות הדתיות ולתחילתה של שנה. במרוצת השנה המספר יורד בכ 15%. כן יצויין שקיימות גם עשר מכינות חילוניות. הראשונה הוקמה בנילי ("נחשוני") בשנת תשנ"ח. בסה"כ יש בשנתון כ 1200 בנים ובנות בכל המכינות יחדיו.

44 למען האמת, הוקמו שני סוגי מכינות. רובם תואמים לתיאור הנ"ל ונועדו לכתחילה לצעירים המתלבטים בדבר מחוייבותם הדתית. אך הוקמו גם מעט מכינות שנועדו לשמש הכנה לשירות צבאי ארוך ופיקודי, לצעירים בעלי מחוייבות דתית גבוהה. דברינו לעיל מתייחסים בעיקר לסוג הראשון של מכינות, שהן הרוב.

45 המדרשה הראשונה לבנות נוסדה בעין הנצי"ב בשנת תשד"מ. השנייה, אשר ממנה החלה תנופה גדולה של הקמת מדרשות, נוסדה ב"רובע", באלול תשנ"ג, ליד תוכנית של בנות חו"ל שכבר פעלה במקום בעבר.

העולם התורני. בנות אלו אינן בנויות (כעת) להיכנס לבית מדרש (במדרשה) ולהתחיל ללמוד משמונה בבוקר ועד אחת עשרה בלילה. הן זקוקות לתוכנית ייחודית, הכוללת טיפול בשאלות יסוד של אמונה, בינו לבניה ועוד. תוכנית ייחודית שתשלב גם חוויות וסיורים, הרצאות אורח ועוד פעילויות מגרות, בדומה לנעשה בחלק מהמכינות הקדם צבאיות⁴⁶. ברקע לדברינו ניצבת העובדה, שתהליכי ה"חילון" אצל בנות פחות בולטים מאשר אצל בנים. לבישת חצאית אינה מהווה סמל מעמדי באותה מידה כמו הליכה ללא כיפה⁴⁷. על כן, יותר קשה לזהות תהליכי עומק רוחניים (גם שליליים) המתחרשים אצל בנות.

יב. מדרשה "מקיפה"

במציאות של ימינו, משרתות ה"מדרשות לבנות" קהל של בנות איכותיות אשר חפצה נפשן ללמוד תורה. המלצתנו בסעיף הקודם, עוסקת בצורך לייסד מסגרות לימוד לבנות ברמה עיונית גבוהה, הנמצאות בפרשת דרכים מבחינה תורנית – תרבותית. ברם, יש עוד קהל גדול ויקר שאינו מקבל מענה מספק. כוונתי לאלפי (!) בנות הלומדות ב"מקיפים"⁴⁸. בנות שחלקן באות משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות, מבתים מסורתיים, אשר לא שמעו על עולם המדרשות והן לא קיימות בסולם המושגים שלהן. לבנות הלומדות במקיפים כמעט ואין מסלולי המשך תורניים מתאימים. והרי מספרית, יש יותר בנות בחמ"ד ששייכות לקטגוריה זו מאשר לכל המסלולים התורניים (אולפנות, אולפניות, מגמות תורניות) גם יחד! עלינו לבנות תוכנית לימודים ייחודית, אשר תיתן מענה רוחני הולם לבנות השייכות לקבוצה הנ"ל. על התוכנית להתאים לרקע של הבנות ולעולמן הרוחני. יתכן שיש ליצור תוכנית שונה במהותה מאשר זו הנלמדת במדרשות הקיימות. אך ראשית לכל צריך להחליט שרוצים לתת מענה לבנות יקרות אלו, בוגרות המקיפים. לשם השוואה: לבנים קיימות **שבע** מסגרות המתמחות בטיפול בבוגרי מקיפים⁴⁹, לבנות אין אפילו מסגרת **אחת** המותאמת לכתחילה לבנות יוצאות בתי"ס מקיפים! לא יתכן שיוקמו לבנות עוד ועוד מדרשות יוקרתיות, (המתחרות על אותו פלח של בנות...), מבלי שמישהו ייקח על עצמו כאידיאל לכתחילה להקים מסגרת תורנית שתתן תגבור תורני בסגנון שיתאים לבנות יקרות אלו.

יג. נושאים כלליים

ישנם נושאי התמודדות שהם ייחודיים לחינוך הבת, אך נובעים מתהליכים העוברים על כלל החברה. לשם הדגמה נציין כעת כמה, אך לא נרחיב בהם במסגרת מאמר זה, בה מיקדנו את מבטינו לתחומים ייחודיים לחינוך הבנות:

1. **שלומית**. במקביל לעמותות המפעילות את השירות הלאומי הדתי⁵⁰, הוקמה בשנים האחרונות עמותה חילונית, אשר נועדה לסייע לחילוניים אשר לא התגייסו לצה"ל מסיבות

46 בכדי להבהיר את העניין, אשתמש בשפת הבנות: אמנם לא כל הבנות הלומדות במדרשות הן "דוסיות", אך כולן רוצות ללמוד תורה ברמה ובהיקף. לעומת זאת, בסעיף זה מדובר בבנות "חפיניקיות", המוכנות "לתת עוד צ'אנז לעולם הדתי" (כלשונם של חלק מהבנים שמסכימים ללכת למכינה). יש צורך דחוף בייסוד מסגרת חינוכית ראויה עבורן.

47 כהכללה, גברים חילוניים לא לובשים כיפה. אך יתכנו נשים חילוניות הלו בשות חצאית. למותר לציין שהדיון כאן אינו נוגע למשקל ההלכתי של כיפה לעומת חצאית, אלא למשקל הסוציולוגי, כביטוי של שייכות וזהו.

48 כשמונים אחוז של הנוער המוגדר "טעון טיפוח" במדדים של משרד החינוך, בחר ללמוד בחינוך הממלכתי דתי. אנו האחראים המרכזיים לחינוכם.

49 הן ממוקמות ב: טפחות, קצרין, שעלבים, בית אל, ירושלים, קריית מלאכי ושדרות.

50 בעיקר: האגודה להתנדבות, בת עמי ועמינדב.

שונות, ורוצים לתרום שנת שירות לאומי. במסגרת העמותה החילונית, הנקראת "שלומית", משרתים כ-1600 בנים ובנות יחדיו. בשנים האחרונות חלה עלייה תלולה בכמות הבנות הדתיות הבוחרות במודע לשרת דווקא דרך העמותה החילונית!⁵¹ חלקן מנמקות זאת ברצון "להיפגש ולעבוד עם חילונים", "לקדש שם שמים", "לא להיכבל לגדרים של הדתיים", "לקיים מצוות מתוך רצון פנימי ולא בגלל מסגרת וליווי של עמותה דתית" ועוד. כידוע, העמותות הדתיות לשירות לאומי, עושות מאמצים אדירים לסייע לבת מבחינה רוחנית. שיעורים וימי עיון, סמינרים תורניים וליווי על ידי נשים בדירות המגורים, חוברים ליצור מאמץ רציף לטיפוח העולם הרוחני – דתי של הבנות בעת שירותן. למותר לציין, שעמותה חילונית המפעילה שירות לאומי, אינה עוסקת באף אחד מהתחומים הנ"ל. תכניה וציפיותיה מהבנים והבנות המשרתים במסגרתה נובעים מהשקפת עולם חילונית, על כל המשתמע מכך.

2. **כסאות מוסיקליים.** קיימת עלייה גדולה מאוד בכמות הבנות המחליפות את מקום השירות הלאומי שלהן תוך כדי שנת שירות. אמנם, התופעה קיימת פחות אצל בנים (מהסיבה הטכנית שבאמצע שירות צבאי קשה מאוד להחליף מסלול), אך היא נובעת (בין השאר) מרוחות המערב, מהשפעות כלליות של אינדיווידואליזם, חיפוש חוויה אישית ועוד. במילים אחרות, שורשה אינה ייחודי לבנות, ולכן לא נעמיק בה כאן. כללית, התופעה מצריכה העמקה של חינוך למחויבות, להתמדה ועוד.⁵²

3. **שנת התבוננות.** יותר ויותר בנות בוחרות לעשות "שנת הפסקה" בין סיום השירות הלאומי לבין תחילת הלימודים הגבוהים. חלק מנצלות את השנה לטיולים (בארץ ובעולם) ואחרות למנוחה, להתבוננות ולמחשבה לקראת המשך החיים. אמנם, אצל בנים התופעה פחותה (בין השאר בגלל שלאחר שירות צבאי ולימודי תורה הם כבר בגיל יותר מבוגר, בו הלחץ להחליט על המשך החיים גדל). על כן, למרות שהתופעה רווחת יותר אצל בנות, היא נובעת מרוחות המזרח המשפיעות על רבים (ולכן לא נרחיב בה כעת), מחיפוש אחר שלב של שלוה אישית, מקושי לקבל החלטות מחייבות שנדמות כסופיות וכו'.

4. **הודו.** כמות הבנות הדתיות המטיילות במזרח, לפרקי זמן של שבועות ועד חודשים, נמצאת בעלייה מתמדת. המטיילות במסגרת נפרדת של קבוצת בנות עושות זאת בעיקר מטעמי צניעות, אך יש במקביל עלייה גדולה של קבוצות של בנים וקבוצות מעורבות (של בנים ובנות דתיים). יש צורך לבחון את שורשי התופעה מצד אחד, ומאידך **לשקול** ליווי רוחני הולם (בדיעבד) לעוסקים בה.

5. **חברת הרווקים**⁵³. קיימים מאות רווקים ורווקות, בגילאי +25, שגרים בדירות שכורות בשכונות מרוכזות (בעיקר: קטמון או נחלאות בירושלים, וגבעת שמואל במרכז). החברה הדתית מתקשה להכיל אנשים בשלב זה של החיים כשהם אינם נשואים⁵⁴, ואינה מציעה להם מסגרות פעילות מתאימות. בחלק מהמקרים, אופי הפעילות והבילוי שנוצרים אינם

51 למעלה מ-50% מהמשרתים דרך "שלומית" הן דתיות, בוגרות החמ"ד.

52 בשולי הדברים ראוי לציין את הקושי הגדול שחלק מהבנות חוות בבואם לבחור מקום לשירות לאומי. מסיבות מרובות התהליך מורכב ומסובך עד מאוד. החל מרצון הבנות להגיע למימוש עצמי מקסימאלי על ידי מציאת המקום המתאים להן, המשך בעובדה שמקומות מבוקשים מסננים מאות בנות, בתהליך ארוך ורב שלבי בהן נפסלות רבות ועוד. למרות כל מאמצי האגודות המטפלות בשירות הלאומי להקל על התהליך, עוד רבה הדרך.

53 "הביצה".

54 כבר העיר מישהו בצניעות, שהוא בדק בהלכה וגילה שיש "היתר" לרווק בן 30 לשמש גבאי בביהכ"נ, והוא אינו יודע מה מקור ה"חומרא" שמביא לכך שלא מטילים תפקידי קהילה על הרווקים והרווקות.

בהכרח תואמים את העולם הדתי וד"ל⁵⁵. יש צורך לייסד, יחד איתם, קבוצות מנהיגות אשר בשיתוף של רבנים, אנשי חינוך וכו', ינסו להציע מסגרות פעילות ראויות לצעירים אלו. אנו מודעים לכך שחלקם לא מעוניינים בעזרה כזו, אך חובתנו לפעול ולתת מענה לרוצים לסייע לעצמם.

6. **בידור כהלכה.** ביטוי ציני זה משמש רבים ככינוי לתרבות הפנאי של צעירים ציונים דתיים לא מעטים בגילאי 22-33. הכוונה לתופעה הולכת וגדלה של מסיבות המוניות ואירועים חברתיים שונים הדומים באופיים לאירועים חילוניים, אך ה"מותאמים" לציבור דתי. מסיבות, טיולים ואירועים בהם הלבוש ונורמות ההתנהגות אינם בדיוק תואמים את שאיפות החינוך הדתי, אך הם בכל זאת מתונים יותר מאירועים ייעודיים שהוכנו לקהל חילוני. בשנתיים האחרונות מושכים אירועים אלו מאות צעירים דתיים (יותר בגוש דן מאשר בירושלים). היום פועלים אמרגנים מיוחדים, אתרי אינטרנט עם מידע על אירועים⁵⁶ ועוד. דיון רחב נדרש בכדי לבחון מה גורם לרבים כל כך (כולל לא מעט יוצאי החינוך התורני) להימשך לתרבות פנאי זו⁵⁷. כן צריך לבחון כיצד ניתן לחזק את עמוד השידרה של החינוך הניתן בגיל תיכון מצד אחד, ואת פעילויות הפנאי הערכיות שניתן לייסד עבור גילאים אלו מצד שני. מכיוון שמדובר בתופעה המופיעה אצל בנים ובנות כאחד, לא נרחיב כאן את הדיון.

7. **"מישהו שומר בלילה..."** ידועה העלייה העצומה בכמות בוגרינו המשרתים כקצינים בגדודים קרבים⁵⁸. לא כולם מודעים לכמות הבנות המתחתנות עם בנים אלו. קיימת עלייה גדולה בכמות הבנות הנישאות למי שמשרת בפועל כקצין ביחידה קרבית⁵⁹. המדובר במשפחות בהן רוב ההכנות לחתונה מוטלות על הבת (כי ארוסה בצבא), ואשר מייד אחרי ה"שבע ברכות" הוא חוזר לשנים של שירות קרבי ומסוכן, בתפקידים הדורשים אחריות והשקעה. קשה לתאר את המורכבות של בניין זוגיות בימינו, כל שכן במצב בו מייד אחרי החתונה הבעל מגיע הביתה פעם בשבועיים. לחופשתו הוא מגיע כשהוא עייף פיסית, ומיטב כוחותיו בשנים אלו מושקעים בעשייה הצבאית. "נקי יהיה לביתו" אין כאן, ומשימה מורכבת ועצומה, יש כאן. בין השאר מתמודדת האישה עם בדידות בצד הפעלה של משק ביתי בגפה. לעיתים קרובות היא גם חווה בעצמה תהליכי הריון וגידול תינוקות, בלי שותפות נוכחת של הבעל. לזוג יש ציפיות עצומות כלפי אותן שבתות קצרות ומשותפות,

55 שיקוף חלקי ומסוים של עולמם, ניתן לפגוש בקהילה הוירטואלית הרחבה שהתפתחה סביב "NRG יהדות". מומלץ לקרוא חלק ממאות תגובות הגולשים למאמרים על רווקות דתית וכו'.

56 כגון "דוסיבות" ששמו הוא צירוף של המילה דוס ומסיבות.

57 בין השאר: שעמום וחיפוש חברה, חיפוש שידוך בלי לעבור דרך שדכנית ו"בליינד דייט", מרד של גיל התבגרות מאוחר אצל מי שהיה במסגרת תורנית קפדנית עד שלב זה, ועוד. אצל חלקם, מדובר בחזרה לתרבות בית הוריהם. עולמם הרוחני של הורי אותם צעירים דומה לשלהם. הם אמנם "התחזקו" במשך כמה שנים עת למדו בישיבות תיכוניות והסדר, מכינות ואולפנות, אך כעת ההשפעה פגה (למה?...?) והם חוזרים ל"תורת" בית אבא.

58 כוונתי לכמות עצומה של המשרתים כמ"מים, סמ"פים, ותפקידים מקבילים.

59 ברוב הכיתות בהן אני מלמד במכללת אורות, כ 30%-40% מהנשואות הצעירות נשואות לקצינים בקבע. בכיתה אחת כל הנשואות הן במצב זה.

המלוות לעיתים גם בעיפות הדדית⁶⁰. כל זה יוצר מציאות המצריכה רגישות והבנה, בצד ליווי והכוונה שאינם דומים לזוגות אחרים⁶¹.

8. **צמאה נפשי**... קיימת תופעה רחבה של חיפוש רוחניות אצל בוגרות החינוך הדתי בכל הגילאים ומכל סוגי הציבור הציוני דתי. ביטויי התופעה מגוונים ושונים מבחינה רוחנית. "מגירות" ו"מימה", טבעונות, קבלה ועוד, מהווים ביטויים של מגוון דרכי החיפוש הרוחניות, חלקן בקודש וחלקן בחול, אפילו על גבול הטומאה. אצל חלקן זה חיפוש רוחני כללי, כחלק מהניו איגי⁶², ואילו אצל אחרות זה ביטוי של צימאון לא-ל חי. לא הרי זה כהרי זה, ולעיתים ההבדל הוא כחוט השערה. תופעה זו קיימת בהיקפים הרבה יותר רחבים אצל נשים מאשר אצל גברים. אך מכיוון שהיא מופיעה (בצורה שונה וייחודית) גם אצל נשים מהציבור החילוני, לא נרחיב עליה כעת.

י. סיום

1. סקירה רחבה של אתגרים רבים בהכרח חייבה הכללות. ראוי כל סעיף שהוזכר כאן להעמקה ולליבון, כבסיס לטיפול יסודי במסגרת בניית הקומות הבאות בעולם החינוכי של בנותינו. כל הערה או תיקון שיוצעו על ידי קוראי מאמר זה מבורכים, כמו הצעות לסעיפים נוספים שלא הוזכרו, אשר יחדיו יתרמו לדיון. תרומה שעשויה לסייע בהפיכת הדיון למעשה.
2. קריאה מהירה של הסעיפים לעיל, עלולה להביא למסקנה מוטעית שאנו חברה במשבר, ושחינוך בנותינו מתערער. ההפך הוא הנכון. בכל שנה מסיימות את מסלול לימודיהן אלפי בנות שניתן רק להתפאר בהן. בתינו וקהילותינו בנויים על אדני עשייה אין סופית של בנותינו ונשותינו. בוגרות החינוך הדתי משתלבות בכל שדרות החברה והחיים ומקדשות שם שמים בפועל. ההערות והארות שנאמרו לעיל, מתייחסות לשני תחומים. חלקן אינם אלא דגשי תוכן חדשים, שיש לחזק נוכח פני אתגרי ההווה והעתיד. אחרות הן אמנם הצעות ראשוניות להעמקת העשייה החינוכית עם קבוצות שחלקית הוזנחו בעבר. הנכונות והרצון שלנו לבנות קומות נוספות במסלולי החינוך שלנו, בצד היכולת להודות בקשיים תוך חיפוש תדיר אחר דרכים להתמודדות בונה, אינם אלא ביטויים של חברה בריאה וצומחת.
3. מסיבות רבות, נמצא החינוך הציוני דתי בכלל, וחינוך בנותיו בפרט, על פרשת דרכים. בכוחנו להפוך את האתגרים המחודשים למנוף, בעזרתם בע"ה נעמיק את תכני החינוך ונתאימם לצורכי ההווה והעתיד.

60 זאת ועוד. קצין צעיר בתפקיד שדה אינו תמיד מצליח לקבוע את חופשותיו בזמנים הנוחים לו, ולעיתים קרובות אין ביכולתו להתאימן לשעון הביולוגי וההלכתי של הזוג הצעיר.

61 אגב אורחא יצויין, שהרבה זוגות צעירים "רגילים" (בהם שניהם באזרחות ולא בקבע) זקוקים להרבה יותר ליווי וסיוע היום מאשר בעבר. ניתוח הסיבות המביאות לכך מצריך מאמר בפני עצמו...

62 בעיני, כל תופעת ה"ניו איגי" העולמית, מהווה ריאקציה לעולם המודרני שקידש את החשיבה הריאלית, וביטוי של צמאון אנושי רחב לאלוקות. צימאון שבמקרים רבים אינו יודע כיצד להרוות את צימאונו בקרבת אלוקים, ועל כן נתפס לתחליפים רוחניים אחרים. זאת בדומה לאותם מחנכים המשקים את הצמאים בחומץ (עיינין אורות הקודש, חלק ג', "העצמיות והמלחמה הפנימית" עמ' קמ).

פתחנו במשל על צמח, ובו נסיים. בעידן של סערות, יציבותו של צמח נקבעת לפי עומק שורשיו ואיכותם. במקביל לכל ההצעות הנקודתיות, בדבר תוספת תכנים ומסגרות, העיקר הוא חיזוק הבניין האמוני. חיזוק כוחות החיים התורניים הבריאים של כל אחת, בכדי שתגדל עם עמוד שידרה רוחני שיאפשר לה לעמוד זקופה בזכות עצמה ומכוח עוצמתה, כשהיא אינו מיטלטלת ברוחות הסובבות. עלינו לשוב כל יום מחדש, ולבדוק את האיזון בין השעות והמאמצים הנעשים אצלנו בכדי להכין את בנותינו ל"מלחמת החיים", לעומת העיקר והיסוד של הכנתן לחיים עצמם, על בסיס אדני היסוד של הטוב והישר⁶³.

יונה גודמן

הערות למאמר יתקבלו בברכה :
יונה גודמן, פדואל, ד.נ. מודיעין, 71940
דוא"ל : yyg8@zahav.net.il